

**Микола Обушний,
Іван Огородник**

ФІЛОСОФСЬКА СКЛАДОВА УКРАЇНОЗНАВСТВА В УНІВЕРСИТЕТІ св. ВОЛОДИМИРА

(до 175-річчя Університету св. Володимира)

Д
І
Я
Л
О
С
Я

Університету в Києві, що був відкритий 15 липня 1834 р., на знак «особливого заступництва і в пам'ять великого просвітника» було надано ім'я св. Володимира. На шляху до його відкриття стояло немало перепон і труднощів, пов'язаних з польським впливом на Правобережній Україні, а відтак, і небажанням царського уряду відкривати освітні заклади в Малоросії.

Стосовно польського впливу, то він напередодні відкриття Університету не тільки не послабився, але посилювався у зв'язку з переходом до складу Російської імперії Правобережної України. Великі польські магнати (Броницькі, Пжевуські, Потоцькі, Чарторийські та ін.), володіючи значними маєтностями в Польщі, зберегли їх і в Правобережній Україні. Саме вони гальмували відкриття навчальних закладів у новостворених Волинській, Київській та Подільській губерніях для українського населення. Користуючись нагодою, граф Т. Чацький добився перетворення Кременецької гімназії на Волинський ліцей, який мав виконувати функції університету для названих губерній. Фактично цей ліцей став типовим польським навчальним закладом за своїм функціональним призначенням, мовою викладання, складом професорів і студентів. Оскільки його вихованці аж ніяк не прагнули «перейматися російським духом», як того вимагав Микола I, а тим більше дотримуватися освітньої концепції міністра освіти графа С. Уварова «православ'я – народність – самодержавство», згадали про «матір міст руських». За таких умов приймається рішення перевести ліцей з Кременця до Києва і на його базі відкрити університет як провідник загальноросійської освіти на Правобережній Україні.

Першими професорами Університету св. Володимира стали М. Максимович, О. Новицький, згодом С. Гогоцький, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов та ін. Починаючи з 1840 р. при викладанні своїх курсів професори університету використовували виключно російську мову. Проте вилучити українознавчу проблематику науково-освітнього процесу в Університеті св. Володимира царському уряду не вдалося, завдячуючи, насамперед, його першому ректору, вченому енциклопедичних знань Михайлу Олександровичу Максимовичу (1804–1873).

Звісно ж, що говорити про розвиток українознавчих студій у сучасному їхньому розумінні, починаючи з часу відкриття Університету св. Володимира з його Тимчасовим Статутом не доводиться. Проте є підстави вважати, що перші кроки на шляху становлення українознавства в Університеті св. Володимира були зроблені саме в перші

роки його відкриття та ректорсько-професорської діяльності в ньому М. Максимовича.

Аналіз праць, написаних ним в період роботи в Університеті св. Володимира (1834–1847 рр.)¹ засвідчує, що в основу методології викладу українознавчих студій покладені натурфілософські засади, які «Максимович, – як підкреслює Д. Чижевський, – приніс... з Москви до Києва. Численні натурфілософські твори Максимовича повстали під впливом Шеллінга і Окена, але мають... цікавість не тільки для історика природознавства, але і для філософа. Так, зокрема, стаття Максимовича «Письмо о філософії»... торкається дуже важливої проблеми єства філософії... Філософія не є окрема наука. Її стремлінням є пізнання внутрішнього значіння і єдності предметів. А це значить, що філософія може бути у кожному творі, поезії, в життю... Оскільки кожна окрема наука повинна бути систематичною, постільки можемо говорити, що філософські елементи є в кожній окремій науці, що кожна наука має бути філософичною наукою... Тому в межі філософії входили усі науки – теологія, психологія, математика, фізика... а «в наші часи, – цитує Д. Чижевський М. Максимовича, – головніші її (філософії – авт.) питання зв'язані з наукою історії.» В... історизмі вбачає Максимович тяжіння до дійсності, стремління до примирення розуму і серця, до гармонії життя»².

Натурфілософські засади покладені в основу всіх етнографічних та фольклорних праць М. Максимовича, написаних в період його роботи в Університеті св. Володимира, які у переважній більшості присвячено дослідженню українознавчої проблематики. З цього приводу Д. Чижевський писав: «Максимович робить... спробу охарактеризувати психіку українського і російського народу на підставі пісень. Ця спроба «характереологій» виглядає так: «у російських піснях виявляється дух, покірний своїй долі і підлеглий її волі. Росіянин не звик брати діяльної участі в перевороті життя... Він бажає немов відділитись од усього... через це російські пісні визначаються глибокою тугою, безнадійним забуттям». Українські – «виявляючи боротьбу духа з долею відрізняються поривами пристрасти, короткою твердістю і силою почуття, але і природністю вислову. В них бачимо не забуття й не безнадійний сум, але більше гнів і тугу, в них більше дії»³.

М. Максимович вважав, що українці є давніми автохтонами на своїй власній землі від Дунаю до Дону, мову яких розглядав самостійною мовою, близькою до східно- і західнослов'ян-

ських мов, а українське мистецтво ставив поряд з кращими зразками народної культури Європи. На основі етнографічних, археологічних фактів, вивчення давніх актів М. Максимович започаткував традицію вести історію України від Київської Русі.

Максимович обстоював «старобытность» української мови. Як літературознавець Максимович вивчав «Слово о полку Ігореві», яке переклав українською мовою. Він є автором «Истории древней русской словесности» (1839), козацьких літописів, перекладачем псалмів українською мовою, низки віршів, присвячених, зокрема, Т. Шевченку «Ой, як дуже за Тобою тужила Вкраїна» тощо.

Отже для М. Максимовича філософія не була якоюсь абстрактною філософською системою. Він був переконаний, що пізнання природи та суспільства має ґрунтуватися на наукових засадах «суворо аналітичних та обережно систематичних, а тому позитивних», бо філософія може бути у витворі розуму». Тому будь-яка наука повинна бути філософічною, а філософ, – у розумінні М. Максимовича, зауважує Д. Чижевський, – є той, хто зводить різні галузі знання до їх спільного початку і розвиває їх в системі⁴.

Багато уваги з'ясуванню сутності філософії приділив філософ за професією та покликанням О. Новицький, який читав курс філософії з часу відкриття Університету св. Володимира. Філософ, на думку О. Новицького, це людина, яка займається філософією, і яка немовби у фокусі концентрує у собі те, що розсіяно в народі, приводить до свідомості «...що без того таїться в душі народному темно і беззвітно. Таким чином, якщо філософи відбивають у своїх вченнях шкідливі напрями духу, то це природно, тому що такий дух представлений їм народом... так завжди було і буде з філософією... Так було з нею у Франції у XVIII ст. Не філософи розбестили народ і довели його до жахів вільнодумства і свавілля, а народ розбестив і зіпсував тих, які за хистом своїм могли бути філософами»⁵.

Філософія, за визначенням О. Новицького, це наука про все, що має своїм змістом загальні форми і закони буття, на які не можуть претендувати інші науки. Вона народжується в глибинних потребах народного духу, має свій зміст і форму. Філософію О. Новицький розглядає як живий організм, який постійно розвивається і збагачується духом народним.

Філософія, на думку О. Новицького, була, є і буде наукою, що базується на ідеї єдності знання. Така єдність повинна бути притаманна всім іншим наукам, які вже існують чи з'являються з ходом розвитку знання. Ця методологічна засада, визначена О. Новицьким 175 років тому, залишається актуальною, у тому числі і для українознавства як інтегрованої науки та навчальної дисципліни.

О. Новицький, через специфічні умови того часу, безпосередньо не займався вивченням українознавчих проблем, оскільки він був прибічником європоцентризму і вважав, що кінцевий розвиток всесвітньої історії пов'язаний з Європою. Водночас, О. Новицький визнавав, що народи, які виконали свою роль в історії, не сходять з історичної арени, а можуть за певних умов знову відроджуватися і робити свій внесок у розвиток людства. Отже, О. Новицький, хоч і опосередковано, визнавав право окремих т. зв. неісторичних народів на своє відродження, імовірно і українського, оскільки він по-своєму був патріотом свого краю, Університету св. Володимира тощо. Підтвердженням цього може бути хоч би той факт, що він відмовляється від принадливої пропозиції зайняти кафедру філософії Московського університету, полишивши роботу в Університеті св. Володимира.

Інший же професор філософії, а потім педагогіки Університету св. Володимира С. Гогоцький пов'язував історію України з історією Росії і був противником викладання у початкових школах українською мовою. Відомо, що цього домагалися такі видатні педагоги як М. Пирогов, К. Ушинський та ін. Попри всі утиски русифікаторства, ідеї кирило-мефодіївців, зокрема, універсальні ідеї позацензурної поезії Т. Шевченка, історіософські розвідки М. Костомарова позитивно позначилися на розробці українознавчо спрямованих досліджень в Університеті св. Володимира, започаткованих М. Максимовичем.

У цьому контексті слід зупинитися на історіософських підходах українознавчих студій, розроблених М. Костомаровим (1817–1885 рр.). М. Костомаров був одним із фундаторів Кирило-Мефодіївського братства, автором політичної програми «Книги буття українського народу». Він, розвиваючи українознавчі ідеї М. Максимовича щодо місця і ролі народної творчості у збереженні української ідентичності, робить висновок, що саме народна пісня, народна поезія є виявом глибокого сенсу душі людської і світу, що оточує людину. На його думку, у людині є якийсь «таємний голос», «таємне око», які підказують, що фізична природа має зв'язок з духовною істотою.

Розкриваючи зміст українського характеру, М. Костомаров прагне закріпити в свідомості українського народу ідею його власної самоцінності. Цю ідею М. Костомаров намагається детально обґрунтувати у курсі лекцій, що читалися ним як ад'юнкт-професором кафедри російської історії Київського університету. Уривки із цих лекцій він опублікував у книзі «Слов'янська історія» (1847 р.). Вся книга пронизана ідеєю – не держава, а народ творець історії. Саме народ визначає головний зміст та спрямування історичного процесу. В своїй «Автобіографії» М. Костомаров розкриває сутність цієї ідеї, так: «...я мав гадку в своїх лекціях висунути наперед

М. Костомаров

народне життя в усіх його розгалуженнях». Довгі заняття історією розвинули в мене такі погляди. Я бачив, що держава була більш випадковим наслідком завоювань, аніж необхідним вислідом географічних та етнографічних особливостей народного життя. Через те майже завжди держава складалась не з однієї народності: сильніша гнітила слабших, бажала підбити, або асимілювати їх... Руська держава складалася з частин, що раніше жили своїм власним незалежним життям і після того життя частини проявляли себе відмінними змаганнями в спільнім державнім устрою. Знайти і схопити ці особливості народного життя частин Руської держави було завданням моїх занять історією⁶.

На думку М. Костомарова, історія народу й, передусім, рідного українського народу («малоруської гілки»), має спрямовуватися до пізнання «народного духу», який є першоосновою історичного розвитку.

У період роботи в Університеті св. Володимира М. Костомаров обґрунтовує тезу про неповторність українського народу. Ця теза у загальних рисах сформульована ним у програмі Кирило-Мефодіївського братства «Книгах буття українського народу». Подільший розвиток цієї тези ми знаходимо у праці М. Костомарова «Дві руські народності» (1861 р.), у якій він шляхом порівняння характерів двох східнослов'янських народів (росіян і українців), показує їхні розходження, яке, він вважає, має давню історію, що сягає ще у XII ст. М. Костомаров виділяє ряд характерних рис, що відрізняють росіян від українців. В їхньому числі він називає притаманне росіянам, на відміну від українців, «повне панування колективу (Бог і цар в усьому) над особистістю, створену на цій основі нетерпимість до

чужих вірувань, презирство до чужих народів. В Україні ж традиційно панував дух терпимості, відсутність національної зверхності, що згодом позначився на характері козацтва, який залишився у народу до цієї пори... Проте образа вибухала у нього ще сильніше, ніж у великороса, якщо тільки малорос помічав, що чужинець... починає ображати його власну святиню⁷.

У росіян у стосунках з іншими людьми, на думку М. Костомарова, – переважання матеріального, для українця ж характерною рисою є фантазія, що одухотворює весь світ. Відмінними в росіян і українців є й суспільні цінності. Для росіян такими є «загальність «монархізм», для українців «особиста свобода», «добровільність» союзу тощо.

Однозначно позитивно чи негативно оцінити запропоноване М. Костомаровим зіставлення характерних рис росіян і українців, звісно ж, не можна. Безсумнівним у цьому контексті є сам факт такого зіставлення, у якому міститься українськомовний компонент. Наразі, у російській історіографії М. Костомарова за такого роду українськомовні підходи названо родоначальником «українського буржуазного націоналізму»⁸.

При з'ясуванні філософської складової українськомовних студій в Університеті св. Володимира слід окремо зупинитися на внеску у її розвиток В. Антоновича (1834–1908 рр.) – відомого історика і філософа, який протягом трьох десятиріч років працював в Університеті. Викладав курси давньоруської історії, історії Литовської доби, Галицької Русі, історію українського козацтва тощо. М. Грушевський оцінюючи постать В. Антоновича зазначав, що зростаючи в польсько-українському середовищі під впливом раціоналістичної літератури та спілкування з демократично налаштованими людьми, він свою дорогу в індивідуальному житті і громадянській роботі знайшов в українстві, в його змаганнях до свого соціально-політичного і національного самовизначення, де українська народна стихія «стає для нього предметом шораз свідомого студіювання і культу»⁹.

В. Антонович, обравши цей шлях ще у гімназії, в Університеті св. Володимира організував гурток однодумців, так званих «хлопоманів», вихідців із польської та спольщеної української шляхти, поставивши за мету повернути борг народові, якому вона завдячила своїм статком та положенням. Під впливом хлопоманства він доходить висновку, що «соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людяності»¹⁰. З кількома товаришами-однодумцями він пішки обходить Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину, значну частину Херсонщини і Катеринославщини, не тільки студіюючи народне життя, але і переймається почуттям тісного і глибокого споріднення з ним, пристає безпосередньо до українського народного руху.

Із своїх подорожувальних по селах України, знайомством із народним світоглядом В. Анто-

нович виніс переконання про те, що найдемократичнішим елементом в Україні є селяни, які «складають народність осібно», мають сильну природну логіку, широко вживану народну етику з готовністю до допомоги нужденному. Покращення долі селянства він пов'язував з культурно-освітньою роботою. Саме, за свідченням відомого історика освіти в Україні С. Сірополка, першою українською школою стала таємна школа, в якій вчителювали В. Антонович та Т. Рильський. Школа працювала за програмою гімназії. В ній навчалося 15 дітей селян, серед яких були двоє родичів Т. Шевченка. Всі вони утримувалися коштом вчителів, будучи фактично їх вихованцями. При всіх спробах поліції припинити діяльність школи вона проіснувала з 1859 р. до 1862 р. поки не надійшла урядова постанова про скасування недільних шкіл в Росії¹¹.

Не зважаючи на те, що В. Антонович був професором російської історії, він нерідко обходив стороною історію російської державності. Як зазначає М. Грушевський, великоруська народна стихія лякала його своєю грубою, жорсткою, непохитною силою, культом безоглядного авторитету і насильства. «Вона, – вказує М. Грушевський, – відстрашувала його і в житті, і в історії, і він не любив торкати російсько-українських відносин, тому що не зміг висловлювати про них те, що мав у гадці, а гратися в компліменти не хотів...»¹².

Історіософську основу як лекційних курсів, так і науково-дослідницьких розвідок В. Антоновича складало тверде переконання в тому, що зміст історії розкривається не в сфері державних засад і політичних стосунків, а в проявах народного життя, громадянських і національних відносинах. Уже в своїй вступній лекції до курсу історії він наголошував на тому, що історія є систематичний виклад подій з життя народу чи держави, підкреслюючи необхідність поєднання фактичних даних з узагальненнями і філософськими висновками. Головним тут для історика є завдання простежити моменти, які переживають народні маси в їх політичному, економічному та моральному житті.

У своїх працях В. Антонович вказував на самотність українського народу, його мови, культури. Українську народність він вважав неоднорідною, виділяючи в ній три характерологічні типи: південно-західний (галицький), північний та український. На його думку, південно-західний, осідаючи в межах Галичини, Буковини, Волині, частини Поділля, здатний до широкої ініціативи, прагне до збереження і захисту культури народної, стійкий у збереженні своїх національних особливостей, обстоюючи свої національні риси навіть за умов втрати політичної самостійності. Північний тип, з ареолом розселення – Полісся, північна частина Київської губернії, Чернігівщина – нерішучий, йому бракує ініціативи. І хоча він твердо береже свої особливості,

В. Антонович

однак мало турбується про те, щоб проявити їх у суспільному житті, особливо за несприятливих умов. Український тип займає решту Київської губернії, східну частину Поділля, Полтавську губернію, слободи Харківської, Курської, Воронежської губерній, населення Донського і Кубанського війська. Цей тип характеризується гарячістю, любить свободу, однак його ініціатива забігає наперед. Перш ніж обдумати вчинки, зіставити їх зі своїми силами, він починає діяти, не рахуючись з обставинами¹³.

Простеживши історію 700 родин верхівки українського суспільства, В. Антонович дійшов висновку, що в Україні не було вищих національних станів, оскільки їх основу становили поляки, німці, росіяни та представники інших націй. Це стало підставою для радянських історіографів кваліфікувати В. Антоновича як теоретика безкласовості українського суспільства. А за звернення до історії України – як українського націоналіста, що стало перешкодою до видання його праць у радянський період.

Свідомий популяризатор вітчизняної історії В. Антонович створив в Україні національну історичну школу, до якої ввійшли кращі українські історики: О. Андрієвський, Д. Багалій, Ф. Вовк, М. Грушевський, М. Шашкевич, М. Довнар-Запольський, В. Ляскоронський, І. Павловський, Л. Падалка, В. Щербина та ін.

Викладацьку роботу в Університеті св. Володимира з пропагандою ідей українофільства поєднував М. Драгоманов. Він разом з В. Антоновичем зробив немало для появи нового покоління національно свідомого українства, його організаційного об'єднання в громади, посилення ідейно-теоретичних пошуків обгрунту-

М. Драгоманов

вання права українського народу на свою мову, культуру, історію і власне життя.

Багатогранність та енциклопедичність М. Драгоманова (літературний критик, історик, соціолог, політолог, глибокий фахівець з історії античності і середньовіччя, знавець європейської історії та літератури, публіцист) поєднувалися у нього з філософськими узагальненнями, обстоюванням своєї думки з врахуванням історичного досвіду як власного народу, так і європейських народів, а відповідно підняттям українознавчих студій до європейського рівня. Головним для М. Драгоманова було не замилювання минулою історією, а прагнення до «сміливого погляду в будучину», ставлячи завдання написання і видання праць про життя і думки українського народу у XVIII–XIX ст.¹⁴

В обстоюванні наукової істини, служінні громаді М. Драгоманов дотримувався двох правил: а) «ніхто не послужить людям якої країни як вони самі. А з прихвоста яка ж служба»¹⁵; б) хто хоче служити громаді, той мусить не гнатися за популярністю і пам'ятати мудрі слова Ренана, що «іноді найліпший спосіб мати рацію – не боятися пробути певний час не в моді»¹⁶.

За всіх обставин М. Драгоманов залишався самим собою, «незручним», ніколи не підлагоджувався під загальні погляди, не вмів бути гнучким в поведінці як з друзями, так і з ворогами, не пробачав ні тим, ні іншим їхніх вад. Козацькій старшині не прощав того, що в прагненні зрівнятися з польським панством, а потім московським дворянством заганяли Україну то під Польшу, то під Москву; духовенству – клерикалізм; освіченим класам – відокремлення від так званого простолюду, «відокремлення країни від свого мозку». Продовжуючи справу кирило-мефоді-

ївців, М. Драгоманов критикував М. Костомарова, П. Куліша за їхні відступи від української справи, не сприймав обоження Т. Шевченка, справедливо зазначаючи, що він «зостався необробленим або й захованим у землю золотом далеко більше дякуючи «своїм» приятелям, ніж «чужим» ворогам»¹⁷. Всупереч замилювання минулим України висловлював гірку правду про козацьку колотнечу, Коліївшину. Водночас, був твердо переконаний в існуванні української національності, яка була завжди і продовжує існувати, самостійності і чистоті її мови, закликаючи допомогти «вибитися із ряду задніх, а то й прихвоснів» працею на більш широкій основі, яка б виходила за край обставин.

В постановці національного питання М. Драгоманов виходить з визнання того, що вітчизна асоціюється для людини головним чином з нацією, яка в ній проживає. Нація, національність створюють спільноту людей, де «національність так не відокремлена від народу, як шкура від організму»¹⁸.

М. Драгоманов виходив із того, що будь-яка патріотична справа народу може стати реальною лише тоді, коли вона поєднується із загальнолюдським і соціальним поступом. Такий підхід М. Драгоманов пропонував застосовувати і при розв'язанні національного питання в Україні. В основі його має бути покладений космополітизм в ідеях та шляхах досягнення, а націоналізм в ґрунті та формі культурної праці. Для нього було очевидним, що остаточне вирішення національного питання в Україні пов'язане з напрямком руху української нації у світову співдружність народів.

Проте, прес царської адміністрації (Валуєвський циркуляр, Емський указ) став на заваді широкого розгортання українознавчих студій в Університеті св. Володимира.

На хвилі революційних заворушень студентів Київського університету в 1905 р. ставиться питання скасування заборони української мови, надання їй рівних прав з російською. 16 жовтня 1905 р. студентські збори в Київському університеті ухвалили домогтися заснування в універ-

А. Лобода

В. Перетц

ситеті кафедр української мови, літератури, історії і права з українською мовою викладання. У відповідь на їхню петицію до ради професорів університету ректор М. Цитович заявив, що університет є «загальнодержавна інституція», а тому не можна допустити читати в ньому лекції іншою мовою, крім російської. Ініціативу студентів підтримав історико-філологічний факультет, який в 1906 р. звернувся до міністра освіти з проханням відкрити кафедри української історії та літератури. Восени 1907 р. професори А. Лобода і В. Перетц почали читати курс історії української літератури. Однак, не зважаючи на певні зрушення, царський уряд продовжував вести свою антиукраїнську політику, вбачаючи в українськості сепаратизм. Під час Першої світової війни були заборонені всі українські видання не тільки в Наддніпрянській Україні, але і в Галичині під час перебування в ній російської армії. По суті таку політику продовжував і Тимчасовий уряд, якого лише обставини, що склалися в серпні 1917 р. змушують погодитися на відкриття в Київському університеті чотирьох кафедр: української історії, літератури, мови і права. Але це розпорядження Тимчасового уряду саботувалося проросійським керівництвом університету, зокрема його ректором М. Цитовичем, а потім і Б. Спекторським. У своєму зверненні до Тимчасового уряду в липні 1917 р. керівництво університету прямо заявило про те, що українська мова не є витвором органічного розвитку, а являє собою штучне утворення і спроби ввести українську мову як державну та як мову навчання неправомірно.

Проте, менш ніж за рік, у травні 1918 р. за ініціативи керівництва Університету св. Володимира було скликано з'їзд представників вищих учбових закладів, розташованих на території України. На цьому з'їзді було визнано «обов'язок російських вищих учбових закладів в Україні прийти зараз на допомогу створенню української науки і українських наукових установ». Заперечуючи «українізацію» існуючих вищих учбових закладів, з'їзд все ж визнав за необхідне

«прагнути до створення окремої державної української вищої школи нормального типу»¹⁹.

З метою приведення освітнього процесу у відповідність до ідеологічних установок радянської влади у квітні 1919 р. була скасована назва «Університет св. Володимира» і замінена на «Київський університет». Заміна назви університету, поряд із впровадженням в освітній процес ряду інших обмежувальних заходів (скасування бальної системи оцінки знань студентів, внесення пропозицій щодо уніфікації діяльності вищих навчальних закладів і т. ін.), свідчили про початок радянзації системи освіти, в основу якої були покладені класові засади воєвничого (читай діалектичного та історичного) матеріалізму – офіційної державної філософії в СРСР.

¹Голоса украинских песен. – М., 1834; Украинские народные песни. – М., 1834; О значении и происхождении слова. Вступительная лекция // ЖМНП. – 1835. – Ч. 5, № 1. – С. 14–27; Песнь о Полку Игоря: Критический разбор // ЖМНП. – 1836. – Ч. 10, № 4. – С. 1–22; № 6. – С. 439–470; Об участии и значении Киева в общей жизни России. – К., 1837. – 21 с.; Откуда идет русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским. – К., 1837. – 148 с.; История древней русской словесности. – К., 1839. – Кн. 1. – 227 с.; О происхождении варягов-русов: [Письма к издателю М. П. Погодину] // Московитянин. – 1841. – Ч. 3, № 5. – С. 198–211; О Петре Конашевиче-Сагайдачном // Московитянин. – 1843. – Ч. 5, № 10. – С. 347–370; Очерк Киева // Обзорение Киева в отношении к древностям. – К., 1847. – С. 1–6. тощо. ²Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 97–98. ³Там само. – С. 98. ⁴Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 97. ⁵Новицький О. Речь об упреках, делаемых философии в теоретическом и практическом отношении, их силе и важности, произнесенная в торжественном собрании императорского Университета Св. Владимира 15 июля 1837 года Ординарным профессором философии Орестом Новицким // Записки и речь, читанные в торжественном собрании императорского Университета Св. Владимира 15 июля 1837 года. – К., 1837. – С. 52. ⁶Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 527. ⁷Костомаров Н. Две русскія народности // Основа. – СПб., 1861. – № 3. – С. 58, 61, 62, 63. ⁸Астахов В. И. Курс лекций по русской историографии. – М., 1962. – Ч. II. – С. 77. ⁹Грушевський М. Володимир Антонович: основні ідеї його творчості і діяльності // Хроніка – 2000. – К., 2000. – Вип. 39–40. – С. 260. ¹⁰Антонович В. Б. Автобіографічні записки // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 101. ¹¹Див.: Сірополко Ст. Історія освіти в Україні. – Львів, 2001. – С. 334. ¹²Грушевський М. Соціально-національна концепція В. Антоновича // Хроніка-2000. – К., 2000. – Вип. 39–40. – С. 693. ¹³Антонович В. Вступна лекція до курсу історії // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 68–69. ¹⁴Див.: Драгоманов М. П. Нові українські пісні про громадянські справи // Вибране – К., 1991. – С. 455–460. ¹⁵Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране. – К., 1991. – С. 429. ¹⁶Див.: Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. – К., 1991. – С. 500. ¹⁷Там само. – С. 402. ¹⁸Драгоманов М. П. Що таке українофільство? // Вибране. – К., 1991. – С. 452. ¹⁹Конверський А. Є., Бичко І. В., Огородник І. В. Філософська думка у Київському університеті: історія і сучасність / За заг. ред. проф. А. Є. Конверського. – К., 2005. – С. 191.